

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 449

Ekonomia

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2016

Redakcja wydawnicza: Joanna Świrska-Korłub, Jadwiga Marcinek

Redakcja techniczna i korekta: Barbara Łopusiewicz

Łamanie: Beata Mazur

Projekt okładki: Beata Dębska

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania
znajdują się na stronach internetowych

www.pracnaukowe.ue.wroc.pl

www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2016

ISSN 1899-3192

e-ISSN 2392-0041

ISBN 978-83-7695-616-9

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Zamówienia na opublikowane prace należy składać na adres:

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

ul. Komandorska 118/120, 53-345 Wrocław

tel./fax 71 36 80 602; e-mail: econbook@ue.wroc.pl

www.ksiegarnia.ue.wroc.pl

Druk i oprawa: TOTEM

Spis treści

Wstęp	11
Piotr Adamczewski: Organizacje inteligentne w rozwoju społeczeństwa wiedzy / Intelligent organizations in the development of knowledge society	13
Maciej Banasik: Siła demokracji a władza finansjery na przykładzie kryzysu w Grecji / The strength of democracy vs. the power of high finance on the example of the crisis in Greece	23
Paweł Białynicki-Birula, Łukasz Mamica: Uwarunkowania i efekty polityki przemysłowej w świetle neoweberowskiej koncepcji państwa / Determinants and effects of industrial policy in the context of the neoweberian state model	40
Jan Borowiec: Integracja handlowa jako determinanta synchronizacji cykli koniunkturalnych w strefie euro / Trade integration as a determinant of business cycles synchronization in the Euro Area	52
Malgorzata Bułkowska: Potencjalny wpływ bilateralnych umów handlowych na wzrost gospodarczy UE – przewidywane skutki dla polskiego sektora rolno-spożywczego / Potential impact of the bilateral trade agreements on the economic growth in the EU – expected consequences for the Polish agri-food sector	61
Sławomir Czetwertyński: Produkcja partnerska a nieformalny obrót cyfrowymi dobrami informacyjnymi / Peer production vs. informal distribution of digital information goods	72
Ireneusz Dąbrowski: Mechanizmy sprzężeń zwrotnych i ujęcie cybernetyczne w ekonomii / Feedbacks and cybernetic coverage in economics	86
Tomasz Dębowski: Polityka regionalna Unii Europejskiej w Polsce – teraźniejszość i przyszłość / Regional policy of the European Union in Poland – present and future	96
Wirginia Doryń: Innowacyjność sektora niskiej techniki w krajach Unii Europejskiej – analiza porównawcza / Innovation of the low technology sector in the European Union – a comparative analysis	109
Karolina Dreła: Prekariat – kierunki zmian i wpływ na rynek pracy / Precariat – directions of changes and impact on the labour market	118
Monika Fabińska: Droga kobiet do sukcesu biznesowego w dobie polityki równych szans / Women’s road to business success in the era of equal opportunities policy	130

Maria Fic, Daniel Fic, Edyta Ropuszyńska-Surma: Społeczno-ekonomiczne ograniczenia rozwoju gospodarczego Polski w kontekście pułapki średniego dochodu / Socio-economic constraints of the Polish economic growth in context of the middle-income trap	142
Paweł Głodek: Proces komercjalizacji wiedzy a struktury uczelni wyższej – ujęcie modelowe / Process of knowledge commercialization and university organisational units – model approach.....	155
Aleksandra Grabowska-Powaga: Uwarunkowania kształtowania kapitału społecznego – odniesienia do Polski / Factors that influence social capital – references to Poland.....	169
Alina Grynia: Poziom oraz struktura finansowania działalności badawczo-rozwojowej na Litwie na tle pozostałych krajów UE / Level and structure of investment in research and development in Lithuania in comparison with other countries	177
Mariusz Hamulczuk, Jakub Kraciuk: Procesy globalizacji a wzrost gospodarczy w krajach europejskich / Globalisation processes vs. economic growth in the European countries	191
Anna Horodecka, Liudmyła Vozna: The vulnerability of the labor market as the effect of the human motivation to work / Wrażliwość rynku pracy jako skutek motywacji człowieka do pracy	207
Agata Jakubowska: Instytucjonalne podłoże relacji podmiotów funkcjonujących na rynku / Institutional background of relations between entities on the market	216
Ewa Jaska: Uwarunkowania makroekonomiczne rozwoju rynku reklamy medialnej w Polsce / Macroeconomic conditions for the development of media advertising market in Poland	224
Michał Jurek: Społeczna odpowiedzialność biznesu – ewolucja koncepcji i jej znaczenia / Corporate social responsibility – evolution of the concept and its importance.....	234
Renata Karkowska, Igor Kravchuk: Struktura inwestorów na GPW w Warszawie w kontekście zmian makroekonomicznych i rynkowych / Structure of investors in the Warsaw Stock Exchange in the context of macroeconomic and market changes.....	246
Grażyna Karmowska: Analiza i ocena poziomu ekoinnowacji w nowych krajach członkowskich Unii Europejskiej / Analysis and assessment of the level of eco-innovation in the new member countries of the European Union	257
Dariusz Kielczewski: Racjonalność człowieka gospodarującego w ujęciu koncepcji <i>homo sustinens</i> / Rationality of managing man in the concept of <i>homo sustinens</i>	269

Krystyna Kietlińska: Rola powiatowych urzędów pracy w przeciwdziałaniu bezrobociu w Polsce / The role of district labour offices of work in counter-acting unemployment in Poland	277
Aneta Kisiel: Kształtowanie kapitału ludzkiego – wybrane problemy / Human capital shaping – selected issues	289
Dariusz Klimek: Funkcja ekonomiczna imigracji na polskim rynku pracy / The economic function of immigration on the Polish labor market	300
Paweł Kocoń: Zarządzanie informacją – utajnianiem i ujawnianiem – jako funkcja zarządzania publicznego / Managing the information – encryption and disclosure – as public management functions	310
Anna Kozłowska, Agnieszka Szczepowska-Flis: Weryfikacja hipotezy schumpeterowskiej w kontekście rodzajowej struktury wdrażanych innowacji / Verification of Schumpeterian hypothesis in the context of generic structure of innovations	319
Anna Kozłowska, Agnieszka Szczepowska-Flis: Wpływ wybranych warunków działalności gospodarczej na aktywność innowacyjną przedsiębiorstw / Influence of chosen conditions of economic activity on innovation activity of enterprises	329
Joanna Kudelko: Nowy paradygmat rozwoju w realizacji polityki spójności / New paradigm of development in the implementation of cohesion policy	340
Wojciech Leoński: Rola państwa i instytucji rządowych w promowaniu koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu w Polsce / The role of the state and government agencies in promoting the concept of corporate social responsibility in Poland	350
Renata Lisowska: Kształtowanie przewagi konkurencyjnej małych i średnich przedsiębiorstw poprzez wykorzystanie wzornictwa przemysłowego – doświadczenia województwa wielkopolskiego / Shaping the competitive advantage of small and medium-sized enterprises through the use of industrial design – experience of the Wielkopolskie Voivodeship	358
Irena Łącka: Wkład uczelni i instytutów badawczych w ochronę własności przemysłowej w Polsce w latach 2009-2014 / Input of universities and research institutes on the protection of industrial property in Poland between 2009 and 2014	368
Agnieszka Malkowska: Eksport województwa zachodniopomorskiego – charakterystyka i znaczenie dla regionu / Exports in Zachodniopomorskie Voivodeship – profile and significance for the region	381
Natalia Mańkowska: Usługi e-administracji a konkurencyjność międzynarodowa w wymiarze instytucjonalnym / E-government services and institutional competitiveness	392
Grażyna Michalczuk, Julita Fiedorczyk: Kapitał intelektualny kraju (NIC) – konceptualizacja podejść / National intellectual capital (NIC) – the conceptualization of approach	402

Michał Michorowski, Artur Pollok, Bogumiła Szopa: Przeobrażenia w sferze dochodów gospodarstw domowych w Polsce według grup społeczno-ekonomicznych w latach 1993-2014 / Transformations in household incomes in Poland by socioeconomic groups in 1993-2014	412
Dorota Milek: Przestrzenne zróżnicowanie innowacyjności polskich regionów / Spatial diversity of Polish regions innovativeness	424
Bogumiła Mucha-Leszko: Przyczyny słabego ożywienia koniunktury gospodarczej w strefie euro w świetle hipotezy o nowej sekularnej stagnacji / Causes of the Eurozone's slow economic recovery in the light of new secular stagnation hypothesis	436
Rafał Nagaj: Działania zbiorowe i na rzecz innych – analiza porównawcza polskich, litewskich i hiszpańskich studentów / Collective actions and helping others – comparative analysis of Polish, Lithuanian and Spanish student)	450
Paulina Nowak: Regionalne zróżnicowania poziomu nasycenia w ośrodki innowacji i przedsiębiorczości / Regional variation in the level of saturation in the centers of innovation and entrepreneurship	462
Robert Pietrzykowski: Rozwój gospodarczy państw Europy Środkowej i Wschodniej jako członków Unii Europejskiej / Economic development of countries of Central and Eastern Europe as members of the European Union	476
Elżbieta Pohulak-Żołędowska, Arkadiusz Żabiński: Wykorzystanie idei otwartych innowacji we współczesnych gospodarkach / Open innovation concept in contemporary economies	487
Gabriela Przesławska: Otoczenie instytucjonalne jako czynnik międzynarodowej konkurencyjności kraju oraz inkluzywnego wzrostu / Institutional environment as a factor of country's international competitiveness and inclusive growth.....	498
Malgorzata Raczkowska: Jakość życia w krajach Unii Europejskiej / Quality of life in the European Union	511
Anna Rutkowska-Gurak: Refleksje nad metodologią nauk ekonomicznych / Reflections on the methodology of economic sciences	522
Stanisław Swadźba: Wzrost gospodarczy krajów Azji Południowo-Wschodniej i Unii Europejskiej. Analiza porównawcza / The economic growth of South-East Asia and the European Union. Comparative analysis	536
Anna Sworowska: Współpraca patentowa nauki i biznesu na przykładzie województwa podkarpackiego – analiza sieci / Network analysis of patent cooperation between science and business – the case of Subcarpathian region	547
Monika Szafrąńska, Renata Matysik-Pejas: Społeczna odpowiedzialność banków komercyjnych w Polsce wobec środowiska naturalnego / Corpo-	

rate social responsibility of commercial banks in Poland towards the natural environment.....	559
Piotr Szkudlarek: Płeć studentów a ich aktywność społeczna w świetle badań nad kapitałem społecznym / Sex of students and their social activity in the light of research into the social capital	573
Agnieszka Szulc: Instytucje formalne i nieformalne na rynku pracy w Polsce / Formal and informal institutions on the labour market in Poland	584
Andrzej Szuwarzyński: Porównanie efektywności działalności badawczo-rozwojowej w krajach OECD / Comparison of efficiency of research and development in OECD countries	595
Magdalena Szyszko: Oczekiwania bliskie racjonalnym? Współczesne koncepcje kształtowania oczekiwań uczestników rynku / Bounded rationality of expectations? Modern hypotheses of expectations formation of market participants.....	606
Ewa Ślęzak: Migracje Polaków po 2004 roku a gospodarstwa domowe – implikacje teoretyczne i praktyczne / Migrations of the Polish after 2004 vs. the households – theoretical and practical implications	616
Mirosława Tereszczuk: Instrumenty polityki handlowej Unii Europejskiej a polski handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi / Trade policy instruments of the European Union versus the Polish foreign trade in agricultural products	627
Agnieszka Tomczak: Polityka monetarna i fiskalna w warunkach wysokiego zadłużenia / Monetary and fiscal policy in the conditions of considerable indebtedness.....	639
Katarzyna Twarowska: Efekty międzynarodowej koordynacji polityki walutowej w latach 1978-2015 / Effects of international monetary policy coordination in the period 1978-2015.....	652
Zuzanna Urbanowicz: Simulation analysis of the degree of inadequacy in the single monetary policy for the EU economy outside the euro zone / Symulacyjna analiza stopnia nieadekwatności jednolitej polityki pieniężnej dla unijnej gospodarki spoza strefy euro	665
Grażyna Węgrzyn: Absolwenci na europejskim rynku pracy – analiza porównawcza / University graduates at European labour market – comparative analysis	675
Danuta Witczak-Roszkowska: Kapitał społeczny polskich regionów / Social capital of Polish regions.....	686
Katarzyna Włodarczyk: Serwicyzacja konsumpcji w polskich gospodarstwach domowych / Servicization of consumption in Polish households.....	699
Renata Wojciechowska: Between economic triumphalism and anti-economism / Między tryumfalizmem ekonomicznym a antyeconomizmem	709

Malgorzata Wosiek: Migracje międzynarodowe w procesach dostosowawczych na rynkach pracy krajów UE w czasie kryzysu / International migration in the labour market adjustment processes in the EU countries during the crisis	718
Urszula Zagóra-Jonszta: Dwugłos klasyków francuskich na temat podatków – Bastiat i Sismondi / Two voices of French classics about taxes – Bastiat and Sismondi	730
Malgorzata Zielenkiewicz: Konkurencyjność krajów UE w świetle globalnego kryzysu finansowego / Competitiveness of the EU countries in the context of the global financial crisis	740

Wstęp

Z wielką przyjemnością oddajemy do Państwa rąk publikację pt. „Ekonomia”, wydaną w ramach Prac Naukowych Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Opracowanie składa się z 65 artykułów, w których autorzy prezentują wyniki badań w czterech obszarach problemowych analizowanych na poziomie mikro- i makroekonomicznym.

Pierwszy obszar przedstawia rozważania dotyczące rynku pracy i instytucji rynku pracy, a także roli kapitału ludzkiego w gospodarce. Znalazły się tutaj wyniki badań na temat np.: roli urzędów pracy w przeciwdziałaniu bezrobociu, wpływu instytucji formalnych i nieformalnych na rynek pracy, zjawiska prekariatu, sytuacji kobiet na rynku pracy w dobie polityki równych szans czy pozycji absolwentów na europejskim rynku pracy. Drugi obszar dotyczy problemów makroekonomicznych współczesnych gospodarek, często ukazywanych w kontekście analizy sytuacji Polski na tle innych krajów unijnych. W tej grupie artykułów zaprezentowano wyniki analiz dotyczących m.in.: interwencjonizmu monetarnego i fiskalnego w warunkach wysokiego zadłużenia, polityki monetarnej i fiskalnej w krajach unijnych, ograniczeń wzrostu i rozwoju gospodarczego, innowacyjności i przedsiębiorczości, działalności badawczo-rozwojowej oraz roli kapitału intelektualnego kraju. Trzeci obszar tematyczny prezentowanej publikacji stanowią aspekty mikroekonomiczne, omawiając je np. dokonano analizy relacji podmiotów funkcjonujących na rynku, poddano ocenie przeobrażenia w sferze dochodów gospodarstw domowych czy opisano wpływ migracji na gospodarstwa domowe w Polsce. Czwarty obszar obejmuje zaś opracowania dotyczące fundamentów ekonomii, m.in. racjonalności człowieka w ujęciu *homo sustinens*, nowych paradygmatów rozwoju, refleksji nad metodologią nauk ekonomicznych, koncepcji kształtowania oczekiwań uczestników rynku czy analiz poglądów klasyków francuskich na temat podatków.

Książka przeznaczona jest dla pracowników naukowych szkół wyższych, specjalistów w praktyce zajmujących się problematyką ekonomiczną, studentów studiów ekonomicznych oraz słuchaczy studiów podyplomowych i doktoranckich.

Artykuły składające się na niniejszą książkę były recenzowane przez samodzielnych pracowników nauki, w większości kierowników katedr ekonomii. Chcielibyśmy serdecznie podziękować za wnikliwe i rzetelne recenzje, często inspirujące do dalszych badań. Oddając powyższą publikację do rąk naszych Czytelników, wyrażamy jednocześnie nadzieję, że ze względu na jej wszechstronny charakter spotka się ona z zainteresowaniem i przyczyni do rozpoczęcia inspirujących dyskusji.

Jerzy Sokołowski

Urszula Zagóra-Jonszta

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
e-mail: urszula.zagora-jonszta@ue.katowice.pl

DWUGŁOS KLASYKÓW FRANCUSKICH NA TEMAT PODATKÓW – BASTIAT I SISMONDI

TWO VOICES OF FRENCH CLASSICS ABOUT TAXES – BASTIAT AND SISMONDI

DOI: 10.15611/pn.2016.449.64

Streszczenie: Zagadnienie podatków było często dyskutowane przez przedstawicieli ekonomii klasycznej. Wypowiadali się oni na temat ich rodzajów, wielkości i sposobów ściągania, jak też wpływu na podmiot i przedmiot opodatkowania. Oceniali również system podatkowy. Artykuł przedstawia poglądy Claude’a Frederica Bastiata i Jeana Charlesa Leonarda Simonde de Sismondiego na temat podatków. Mimo iż obaj reprezentowali francuską ekonomię klasyczną, ich poglądy się różniły, co wynikało w dużej mierze z przyjętego stanowiska wobec ekonomicznej roli państwa. Bastiat był zagorzałym liberałem, wierzącym w sprawnie funkcjonujący mechanizm rynkowy – dla niego podatki były formą grabieży legalnej własności. Sismondi z kolei akceptował ingerencję państwa w gospodarkę, w związku z czym podatki uważał za uzasadnione, pozwalające na finansowanie działalności państwa w zakresie infrastruktury, edukacji, opieki zdrowotnej i utrzymanie porządku publicznego. W artykule zwrócono uwagę zarówno na dzielące ich różnice, jak i podobieństwa.

Słowa kluczowe: francuska ekonomia klasyczna, Bastiat i Sismondi, podatki, polityka podatkowa.

Summary: The issue of taxation has often been discussed by the representatives of classical economics. They spoke about their types, size and methods for collection as well as the impact on the subject and object of taxation. They also evaluated the tax system. The article presents the views of Claude Frederic Bastiat and Jean Charles Leonard Simonde de Sismondi about taxes. Although they both represented the French classical economics, their views differed, which largely results from the assumed position towards the economic role of the state. Bastiat was a staunch liberal, he believed in a well-functioning market mechanism, for him, taxes were a form of plunder of legal property. Sismondi accepted the state interference in the economy, and therefore taxes considered as justified allowing to finance the state activity in terms of infrastructure, education, healthcare and maintenance of public order. The article draws attention to both their differences and similarities.

Keywords: French classical economy, Bastiat i Sismondi, taxes, tax policy.

1. Wstęp

Z chwilą ukonstytuowania się władzy pojawiły się podatki jako forma świadczeń na rzecz władcy. Najpierw pobierane były w naturze, a następnie, kiedy wprowadzono do powszechnego obiegu pieniądze, pobierano je w pieniądzu. Były postrzegane jako obowiązek podatnika, z którego, pod groźbą kary, musiał się wywiązać. W starożytności i średniowieczu obciążenia podatkowe nie były uciążliwe ze względu na niski poziom świadczeń oraz fakt, że często nakładano je w zależności od potrzeby. Dopiero merkantylizm przyniósł zmianę: rola podatków znacznie wzrosła, a np. we Francji, ze względu na ciągle rosnące potrzeby dworu i króla, stanowiły duże obciążenie, zwłaszcza dla stanu trzeciego. Rozważania o podatkach i polityce podatkowej zajmowały sporo miejsca również w pracach przedstawicieli francuskiej szkoły klasycznej. Wprawdzie nie odgrywały one wówczas tak dużej roli jak współcześnie, niemniej i tak stanowiły dość istotne obciążenie podatników, szczególnie tych mniej zamożnych. Dlatego wielu przedstawicieli francuskiej myśli ekonomicznej zajmowali się tym tematem, poświęcając podatkowi sporo uwagi. Co istotne, system podatkowy nie był dany raz na zawsze. Zmieniał się w zależności od sytuacji społeczno-gospodarczej kraju [Gomułowicz 2001, s. 12-15].

Artykuł prezentuje stanowisko w sprawie podatków dwóch przedstawicieli szkoły klasycznej piszących po francusku: Claude'a Frédéric'a Bastiata oraz Jeana Charlesa Leonarda Simonde de Sismondiego, który wprawdzie mieszkał w Szwajcarii, ale zalicza się go do grona francuskich klasyków. Wybór obu ekonomistów nie jest przypadkowy. Mimo iż obaj tworzyli w pierwszej połowie XIX w., ich poglądy się różniły, co wynikało w głównej mierze z otoczenia, w którym, oraz ze stosunku do roli państwa w gospodarce – na te różnice starano się zwrócić szczególną uwagę. W artykule odniesiono się też do zasad podatkowych ojca klasycznej ekonomii angielskiej, które stanowiły drogowskaz dla późniejszych klasyków, w tym również Bastiata i Sismondiego.

2. Zasady podatkowe Adama Smitha

Znaczący wpływ na stosunek do podatków kolejnych klasyków, którzy tworzyli na przełomie XVIII i XIX w. oraz w XIX w., miały sformułowane przez Adama Smitha zasady podatkowe, zawarte w jego głównym dziele. Były one powszechnie uznawane za mocny fundament polityki podatkowej zgodnej z doktryną szkoły klasycznej i żaden z klasyków nie odważył się ich podważać. Zarówno Bastiat, jak i Sismondi doskonale je znali. Zasady podatkowe Smitha były następujące:

1) zasada proporcjonalności mówiła, że podatki powinny być proporcjonalne do dochodu, a wszyscy posiadający taki sam dochód powinni płacić takie same podatki [Smith 2007, s. 500-501];

2) zasada pewności polegała na tym, że kwota, termin płatności i forma uiszczania podatku powinny być jasno określone; zasadę tę uważał za najważniejszą [Smith 2007, s. 501];

3) zasada dogodności zakładała najdogodniejszy dla podatnika sposób ściągania podatku [Smith 2007, s. 502];

4) zasada taniaści przejawiała się w niewielkiej różnicy między kwotą ściągniętą od podatników a tą, która wpływała do kasy państwowej, tę zasadę oparł na następujących założeniach:

- liczba urzędników nie powinna być duża, aby ich wynagrodzenia nie pochłonęły zbyt dużej sumy wpływów,
- podatek nie może wpływać hamująco na aktywność i pracowitość ludzi,
- kary i konfiskaty z tytułu niepłacenia podatków nie mogą zrujnować podatnika, bo zniknie wówczas podstawa opodatkowania,
- wizyty poborcy podatkowego nie mogą być zbyt częste, ponieważ dla podatnika nie jest to miłe i będzie się starał przekupić poborcę [Smith 2007, s. 502-503].

Przedstawione zasady podatkowe, mimo upływu lat, nie straciły na aktualności i nadal stanowią konstrukt dla tworzenia współczesnych systemów podatkowych. Zwłaszcza przez neoliberalistów są uznawane za ponadczasowe i chętnie się na nie powołują. Poza tym należy obiektywnie stwierdzić, że wyznaczają prawodawcy granice, których nie można przekroczyć bez narażenia się na niebezpieczeństwo zdeformowania systemu podatkowego [Gomułowicz, Małecki 1995, s. 39]. Nie oznacza to jednak, że były i są w pełni przestrzegane. Najczęściej omijana jest zasada proporcjonalności ze względu na siłę różnych grup interesów, wymuszających na rządzie ulgi podatkowe lub wręcz tzw. wakacje podatkowe (np. zagraniczne hipermarkety). Druga zasada dotycząca pewności i jasnego formułowania przepisów podatkowych również budzi wątpliwości. Często przepisy są niejasne, są pisane w sposób nieczytelny dla zwykłego podatnika, dzięki czemu doradcy podatkowi mają dodatkowe profity z tytułu wyjaśniania tychże przepisów. Trudno również mówić o taniaści systemu podatkowego w kontekście prowadzonych szkoleń dla urzędników niższych szczebli przez pracowników Ministerstwa Finansów, by wyjaśnić, co twórcy prawa podatkowego mieli na myśli, konstruując konkretny przepis [Gwiazdowski 2003, s. 99]. Ponadto w związku z rosnącymi uprawnieniami kontroli skarbowej można też obecnie zaobserwować pewne formy „wykupienia się” od niej [Gwiazdowski 2003, s. 100]. Zainteresowanych nieprawidłowościami w prawie podatkowym można odesłać do artykułu M. Kowalczyka [Kowalczyk 2015, s. 11-20].

3. Claude Frédéric Bastiat o podatkach

C.F. Bastiat (1801-1850) był ekonomistą, filozofem i politykiem. Jego twórczość naukowa przypada na okres tuż przed wybuchem i zaraz po wybuchu Rewolucji Lutowej w 1848 r. Spory poklask zdobyły wtedy we Francji koncepcje socjalistyczne, zwłaszcza w zakresie prawodawstwa, które Bastiat jako poseł do Zgromadzenia Ustawodawczego zwalczał z właściwą sobie energią, nazywając socjalizm „legalną grabieżą”, w ramach której wymieniał subwencje, progresywne podatki, publiczne szkoły, gwarantowane zatrudnienie, zasiłki itp. [Bastiat 2007, s. 20]. Jak przystało na

rasowego przedstawiciela szkoły klasycznej, bronił liberalizmu ekonomicznego. Posiadał rzadką umiejętność ciętej riposty i „dowcipnego sprowadzania argumentów przeciwników do absurdu” [Taylor 1957, s. 173], dlatego chętnie go czytano i cytowano. Uważał, że ci, którzy skonstruowali prawo, uczynili to tak, aby umożliwić zagarnięcie cudzej własności. W takim kontekście należy odczytywać też pobieranie podatków. W pokaznym objętościowo dziele *Sofizmaty ekonomiczne* oraz innych pomniejszych tekstach wypowiadał się na ich temat, walcząc z błędnym ich postrzeganiem. Jako typowego liberała, denerwowały go wszelkie przejawy protekcjonizmu, w tym również widoczne w polityce podatkowej. Krytykował dość powszechne wówczas poglądy domagające się opodatkowania towarów zagranicznych w celu zneutralizowania skutków podatku płaconego w kraju od takich samych towarów jak te wyprodukowane za granicą. Był to jeden z sofizmatów, z którymi walczył. „Podatek krajowy to sztuczna przeszkoda, która wywołuje takie same skutki jak przeszkoda naturalna, czyli wymusza wzrost cen” [Bastiat 2009a, s. 220]. Jeśli cena wzrosła tak wysoko, że wytwarzanie tego towaru w kraju było droższe, aniżeli sprowadzenie go z zagranicy, należało zdecydować się na import. To był kolejny sofizmat protekcjonistów zwalczany przez Bastiata. Państwa nie powinny się bronić przed konkurencją za pomocą ceł. Protekcjonistyczna bariera celna była podatkiem wymierzonym przeciwko towarom importowanym, ale jej ciężar spadał na konsumenta krajowego. Koszty ponosił kupujący. Podobnie wyglądała sytuacja w przypadku nałożenia taryfy ochronnej na produkt krajowy. Podnosiła ona cenę towaru i rekompensowała wcześniej uiszczone podatki. I w tym przypadku następowało przerzucenie podatku na resztę społeczeństwa. Uważał, że im wyżej są opodatkowane krajowe towary, tym szybciej należy otworzyć granice dla importu. Im bardziej rozwija się handel zagraniczny, tym więcej pieniędzy zwracają zagraniczni konsumenci za podatki ukryte w wywożonych artykułach [Bastiat 2009a, s. 223-224]. W wielu miejscach swoich prac krytykował protekcjonistów za ich poglądy i politykę. W przywołanej pracy czynił to w formie dialogu prowadzonego przez Jakuba Pocziwca z poborcą podatkowym [Bastiat 2009a, s. 372-377] lub z Anglikiem Johnem Bullem [Bastiat 2009a, s. 387-402], dowodząc błędności ich rozumowania. Twierdził, że państwo może uczynić z podatków dobry lub zły użytek. „Czyni dobry, gdy zapewnia społeczeństwu usługi o tej samej wartości, jaką od niego otrzymuje. Czyni zły użytek, gdy trwoni swoje dochody, nie oddając społeczeństwu niczego w zamian” [Bastiat 2009a, s. 221]. Podatki same w sobie nie pogarszały warunków produkcji – to był kolejny sofizmat. Należało płacić za sądy, policję, drogi, mosty, porty i koleje, ponieważ dzięki temu można było korzystać z ich usług i infrastruktury. Odpowiednie posługiwanie się podatkami raczej poprawiało niż pogarszało warunki produkcji. Jednak podatki przynoszące zbyt niski dochód należało znieść.

W broszurze dotyczącej prawa polemizował z Saint-Chamensem, który twierdził, że jeśli „podatek zabiera pieniądze tam, gdzie ich jest dużo, aby je przekazać tam, gdzie ich braknie, służy on państwu i nie tylko nie jest jego szkoda, ale jest jego zarobkiem” [Bastiat 2009b, s. 178]. Zżymał się też na Sismondiego, iż „uwielbia podat-

ki”, a przeklina konkurencję i wolność, co prowadzi go do błędnego wniosku, że im większa jest obfitość wszystkiego, tym bardziej ludzie są wszystkiego pozbawieni.

System podatkowy uznawał za formę interwencjonizmu państwowego. Interwencja ta polegała na wymuszaniu usług, jakie należało państwu oddawać i jakie otrzymywało się w zamian. Odbywała się zgodnie z prawem, od którego nie można się było uchylić. „Słowem, tak jak usługi, które nam oddaje państwo, są nam narzucone, tak samo i te usługi, których od nas żąda w zamian za swoje, są nam również narzucone i przyjmują we wszystkich językach nazwę podatku” – konkludował Bastiat [2009b s. 456]. Gdyby państwo zawsze domagało się podatku równoważnego oddanym usługom, byłoby to sprawiedliwe. Niestety tak się nie działo i trudno targować się z bezdusznym urzędnikiem, wykonującym rutynowo przynależne mu obowiązki. Swoje rozważania kończył słowami: „Wyrzucmy kaprysy rządowych biurokratów, ich upaństwowiające projekty, ich centralizacje, ich taryfy celne, ich rządowe szkoły, ich państwowe religie, ich wolny kredyt, ich monopole bankowe, ich regulacje, ich wyrównywanie dochodów przez podatki, i ich pobożne moralizacje! (...) wolność jest wyznaniem wiary w Boga i w Jego dzieło” [Bastiat 2007, s. 65]. Tylko wolność jednostki mogła się bowiem przyczynić do rozwoju gospodarczego kraju. Wolny rynek był dla niego naturalnym źródłem „harmonii ekonomicznej” jednostek, a rząd powinien się ograniczyć do ochrony życia, wolności i własności obywateli [Bastiat 2009a, s. 178-179].

Oburzało go organizowanie robót publicznych opłacanych z podatków, ponieważ stwarzało to kilka miejsc pracy, natomiast odbierało inne miejsca pracy, które nie powstały ze względu na konieczność oddawania fiskusowi części dochodów. Uważał, że wydatki publiczne są zawsze realizowane kosztem wydatków prywatnych [Bastiat 2009a, s. 17-28]. Taką politykę uprawiało państwo.

Jak każdy liberał, był zwolennikiem niskich podatków. Jednak w przeciwieństwie do Saya, nie uważał, że wszystkie są złe. Skupiał się raczej na często fałszywie interpretowanym oddziaływaniu podatków na gospodarkę. Dostrzegając wiele negatywnych skutków ich działania i traktując jako formę ograniczenia wolności zarówno obywateli, jak również gospodarki, nie opowiadał się za ich zniesieniem, ale raczej za naprawą i rozsądną polityką podatkową, ograniczającą nadmierny fiskalizm. Zdawał sobie przecież sprawę z faktu, że bez nich nowoczesna gospodarka, za jaką uważał francuską, nie może istnieć.

4. Jeana Charlesa Leonarda Simonde de Sismondiego rozważania o podatkach

Wprawdzie Sismondi (1773-1846) urodził się i umarł w Genewie, jako syn wygnanego kalwińskiego pastora, zalicza się go do grona francuskich klasyków¹, ponieważ nie tylko pisał po francusku, ale też jego rodzina była związana z kulturą Francji.

¹ Trudno jednoznacznie przypisać Sismondiego tylko do szkoły klasycznej – często uważany jest również za przedstawiciela nurtu drobnomieszczańskiego, a nawet związanego z socjalizmem utopijnym.

Miał również zacięcie historyczne, o czym świadczy jego praca dotycząca republik włoskich w średniowieczu. Przedostatnią, szóstą księgę swojego głównego dzieła poświęcił podatkom. Stanowiły dla niego narzędzie wtórnego podziału dochodu narodowego. Były konieczne dla sfinansowania nieprodukcyjnych wydatków państwa. Traktował je więc jako narzędzie wtórnego podziału dochodu narodowego. „Od początku istnienia społeczeństwa pewną część majątku publicznego przeznaczono na zaspokojenie potrzeb publicznych” [Sismondi 1955a, s. 29]. Podkreślał, że coraz większy ucisk podatkowy wynika z rosnących potrzeb rządu i nadmiernych wydatków wojennych. Uważał, że podatek „winien być traktowany przez obywateli jako rekompensata za ochronę, jaką rząd zapewnia ich osobom i ich własności” [Sismondi 1955b, s. 124]. Dlatego bogaci powinni uiszczać podatki nie tylko proporcjonalnie do majątku, ale nieco powyżej, ponieważ największa część wydatków jest przeznaczana na porządek społeczny chroniący bogatych przed biednymi². W przeciwnym razie majątek bogatych zostałby rozgrabiony przez biedaków. Stąd właściciele ziemi i fabryk muszą płacić podatki wyższe, bo mają wyższe dochody. Na tym też polegała proporcjonalność podatków. Również biedni mogą korzystać z pewnej ochrony i dla nich opłacany podatek jest rękojmią wolności. Jednak w rezultacie przyznawał, że każdy powinien płacić podatki proporcjonalnie do swego dochodu i tylko dochód powinien być opodatkowany. W przeciwieństwie do innych klasyków, zwłaszcza Saya i Bastiata, podkreślał, że w zamian za podatki otrzymuje się porządek publiczny, sprawiedliwość, bezpieczeństwo, drogi, parki i szkoły budowane w ramach robót publicznych czy wreszcie obronę narodową [Sismondi 1955b, s. 126-127]. Chodziło tylko o to, aby w wyniku ponoszonych podatków otrzymać więcej niż się dało. Zwrócił uwagę na niebezpieczeństwo przeniesienia kapitału za granicę w przypadku nadmiernego ciężaru podatkowego oraz na fakt, że takiej możliwości nie mają właściciele ziemi, dzierżawcy oraz właściciele fabryk.

Sformułował kilka zasad dotyczących podatków:

- podatki powinny być pobierane od dochodu, a nie od kapitału,
- nie należy utożsamiać rocznego produktu brutto z dochodem,
- podatek nie powinien obciążać tej części dochodu, która jest niezbędną do życia podatnika,
- podatek nie powinien powodować ucieczki bogactwa, które obciąża, musi więc być umiarkowany [Sismondi 1955b, s. 135-136].

Krytykował koncepcję jedyne go podatku, który byłby pobierany od dochodów, jako niemożliwą do zastosowania z powodu trudności w oszacowaniu pewnych dochodów, takich jak np. dochody z kapitałów obrotowych. Bezpośrednio można było obłożyć tylko dochody pochodzące z kapitałów trwałych – ziemi, domów, fabryk

² Autorka ma wątpliwości, czy można na tej podstawie uznać, iż Sismondi preferował progresję podatkową. Tak utrzymuje znawca osiągnięć Sismondiego W. Piątkowski, a za nim R. Goryszewski i E. Kotowska [Piątkowski 1978, s. 129; Goryszewski, Kotowska 2014, s. 151]. W innych miejscach swoich rozważań o podatkach Sismondi podkreślał jednak konieczność stosowania zasady proporcjonalności.

itp., pozostałe wymykały się spod kontroli fiskusa i dopiero na innym etapie i w innej formie można je było opodatkować. Dlatego za konieczne uznawał zwiększenie liczby podatków, które pojedynczo wydawały się lżejsze do udźwignięcia i które mogły dotyczyć różnych kategorii osób. Jednocześnie popierał przestrzeganie zasad podatkowych sformułowanych przez Smitha [Sismondi 1955b, s. 140-143].

W przypadku podatku gruntowego, płaconego przez właścicieli ziemi, łatwo było oszacować dochód; kwestią sporną pozostawał tylko sposób jego ściągania – w pieniądzu czy w naturze. Sam Sismondi opowiadał się raczej za tą drugą formą jako łatwiejszą, tańszą i nie zmuszającą rolnika do sprzedawania swoich płodów w niewłaściwym czasie, zaraz po zbiorach. Oszacowanie gruntów nie zmieniało się w czasie, zatem wysokość podatku również, co pozwalało na inwestycje i wzrost dochodów, do których jednak fiskus nie miał prawa. Sismondi krytykował dziesięcinę płaconą na rzecz Kościoła, polemizując z Ricardem, który zaliczał ją do podatków sprawiedliwych [Ricardo 1957, s. 198]. Zdaniem Sismondiego powiększała ona różnicę na niekorzyść gruntów słabych. Twierdził, że o wiele bardziej przydatna byłaby w rękach państwa. Nie zgadzał się z Ricardem w kwestii przenoszenia kapitałów do innych zawodów pod wpływem spadku zysków poniżej ich przeciętnego poziomu w danej gałęzi. Uważał, że trzeba ponad 20 lat, żeby porzucić zawód i przenieść się do innej gałęzi, a już wręcz niemożliwe jest, aby z rolnika stać się rzemieślnikiem czy z robotnika rolnego – robotnikiem fabrycznym [Sismondi 1955b, s. 148].

Opodatkowanie płac uważał za niekorzystne z dwóch powodów: po pierwsze były one tak niskie, że podatek pozbawiłby robotnika minimum egzystencji, a po drugie podatek ten byłby karą za aktywność, inteligencję, pracowitość i zniechęcałby do pracy [Sismondi 1955b, s. 163; Sismondi 1837, s. 433].

Sporo uwagi poświęcił podatkom konsumpcyjnym. Zwrócił uwagę na ich niesprawiedliwość. Podatki te rosły proporcjonalnie w stosunku do dochodów w miarę schodzenia ku klasom biedniejszym. Podkreślał, że „najnieszczęśliwsza ze wszystkich klas społecznych jest klasa robotników manufaktur, których wydatki idą prawie wyłącznie na zakup artykułów spożywczych sprowadzanych do miast” [Sismondi 1955b, s. 168]. Sprzeciwiał się pomysłom likwidacji wszystkich podatków bezpośrednich i pozostawienia tylko pośrednich od towarów konsumpcyjnych. Uważał, że podatki pośrednie powinny stanowić tylko uzupełnienie podatków bezpośrednich. „Dosiągają one, jak potrafią, dochodów uciekających przed tamtymi, ale obarczają zawsze nierównomiernie społeczeństwo i w tej nierówności biedni poświęceni są dla bogatych” [Sismondi 1955b, s. 172]. Zdaniem W. Piątkowskiego stosunek Sismondiego do podatków ukształtował się pod wpływem poglądów J.J. Rousseau i jego umowy społecznej, która zakładała, że biedni nie powinni płacić podatków, zaś bogaci powinni je uiszczać nie tylko w zależności od majątku, ale też od posiadanego nadmiaru dóbr i różnicy w stanowiskach społecznych. Do tych poglądów nawiązywał Sismondi, pisząc o konieczności zmniejszenia przez państwo różnic w dochodach [Piątkowski 1978, s. 175-176]. Bastiat wyznawców szkoły myślenia Rousseau nazwał spóźnionymi o dwadzieścia wieków [Bastiat 2007, s. 14].

Za wielką wadę podatków pośrednich, podobnie jak inni klasycy, uważał ich przerzucalność. Ponadto twierdził, że prowadzą one do podwyżki cen towarów, głównie artykułów pierwszej potrzeby, a to oddziałuje na płace i zyski. Nie wierzył w to, że jeśli biedni najpierw zapłacą ten podatek, to i tak zwrócą im go bogaci, podnosząc im płace. Nie wierzył także w samoustalającą się równowagę na rynku. Wprawdzie opodatkowanie towarów pierwszej potrzeby doprowadzi w końcu do równowagi między płacami a niezbędnymi wydatkami robotnika, bo w przeciwnym razie cały naród by wyginał, jednak dokona się to ogromnym kosztem.

Wprowadzenie podatków konsumpcyjnych w postaci ceł, akcyzy, opłat rogatkowych i monopolii przyczyniło się do powstania armii funkcjonariuszy, inspektorów, urzędników oraz do omijania prawa i oszustw. Stały się one źródłem najbardziej niesprawiedliwej nierówności, zubożyły państwo [Sismondi 1955b, s. 175-177]. W pogoni za nowymi źródłami wpływów rządu coraz bardziej natarczywie sięgały do kieszeni zarówno bogatych, jak i biednych. Sismondi uważał więc istniejący system podatkowy za niesprawiedliwy i nadmiernie obciążający biednych, którzy i tak niewiele korzystali z opieki państwa. W rezultacie liczne niedogodności związane z każdą formą opodatkowania i brak możliwości znalezienia tej sprawiedliwej, proporcjonalnej, nierujnującej kraju, skłoniły Sismondiego do zwrócenia uwagi na konieczność oszczędności w wydatkach rządowych. Wszelkie pożyczki zadłużające państwo uważał za szkodliwe. Przekonywał, że „[...] naród mający 20 milionów franków dochodu i żadnego zadłużenia jest bogatszy od narodu, który przy 30 milionach franków winien jest 10 milionów, ponieważ wydatki administracyjne wzrastają w stosunku do dochodu brutto i stanowią stratę dla wszystkich” [Sismondi 1955b, s. 189]. Zadłużenie wymaga spłaty, a to z kolei pociąga za sobą wzrost podatków, które stają się zgubne, bo są zbyt liczne. Przygniotał wszystkie podmioty gospodarujące i doprowadzą do ruiny cały kraj. Taką wizję snuł Sismondi pod koniec swoich rozważań na temat podatków, ku przestrodze rządzących polityków.

Poglądy Sismondiego dotyczące podatków różnią się od wyznawanych przez Bastiata. W przeciwieństwie do niego, Sismondi nie był liberałem, a ponadto patrzył na gospodarkę z perspektywy spokojnej, niewstrząsanej rewolucjami i wojnami Szwajcarii. Wierzył, że państwo stoi na straży interesów wszystkich klas społecznych i ma na celu realizację powszechnego dobra. Może więc interweniować, jeśli interesy prywatne są sprzeczne z interesem społecznym [Piątkowski 1978, s. 177]. Chciał naprawiać istniejący system, dostrzegając jego wady, ale jego propozycje reform ustroju kapitalistycznego sprowadzały się do ewolucyjnych zmian, w wyniku których poprawiłaby się dola najuboższych. Nie bronił więc ani właścicieli ziemskich, ani kapitalistów, uważając, że najbardziej obciążone podatkami są najuboższe klasy społeczeństwa i to należy zmienić.

5. Zakończenie

Analiza i porównanie poglądów obu klasyków dotyczących podatków i polityki podatkowej skłaniają do następujących wniosków:

1. Obaj klasycy, mimo że różnili się w kwestii podatków, nie podważali zasad podatkowych Smitha, które zarówno dla nich, jak i pozostałych klasyków stanowiły bazę, na gruncie której tworzono własne zmodyfikowane tylko do pewnego stopnia koncepcje. Żaden z klasyków nie ośmielił się podważyć poglądów mistrza.

2. Bastiat krytykował podatki z pozycji liberała i przeciwnika jakichkolwiek reform mogących trącić socjalizmem. Mimo że zdawał sobie sprawę z konieczności ich ściągania, uważał je za nadmiernie wysokie i stanowiące zagarnięcie cudzej własności.

3. Sismondi nie bał się reform, które miały na celu poprawę doli biednej części społeczeństwa i mieściły się w obszarze rozwiązań socjalnych. Jego program, oparty na interwencji państwa, wymagał znacznego rozwoju finansów publicznych [Goryszewski, Kotowska 2014, s. 153]. Akceptował więc instytucję podatków, dzięki której rząd mógł finansować wydatki publiczne. Walczył jednak z niesprawiedliwością polegającą na nieproporcjonalnym obciążeniu fiskalnym biedaków w stosunku do osiągniętych przez nich korzyści.

4. Bastiat twierdził, że państwo czyni z podatków zły użytek, trwoniąc pieniądze i nie oddając obywatelom niczego w zamian.

5. W przeciwieństwie do niego Sismondi uważał, że z podatków finansowane są wydatki na infrastrukturę, utrzymanie porządku publicznego, edukację, opiekę medyczną oraz bezpieczeństwo narodowe.

6. Obaj za bardziej sprawiedliwe uważali podatki proporcjonalne, chociaż Sismondi sugerował, aby bogaci płacili nieco większy niż proporcjonalny w stosunku do majątku, ponieważ bardziej korzystają z opieki państwa.

7. Obaj preferowali podatki bezpośrednie jako bardziej sprawiedliwe, zwracając uwagę na ich nieprzerzucalność.

8. Porównanie podejścia do podatków obu ekonomistów skłania również do wniosku, iż ich poglądy w dużym stopniu ukształtowały się w zależności od otoczenia, w którym żyli. Bastiat uważał podatki za grabież i optował za tym, aby były jak najmniejsze; Sismondi był bardziej wyrozumiały, wskazując na możliwości finansowania działań społecznych z podatków. Wiara Sismondiego w instytucję państwa stojącą ponad podziałami społecznymi kazała mu dostrzegać w podatkach źródła finansowania pożytecznych działań, zwłaszcza na rzecz biedniejszej części społeczeństwa.

9. Poglądy obu wynikały z sytuacji politycznej i ekonomicznej, w jakiej funkcjonowali. Bastiat żył w czasach, kiedy gospodarka francuska po Wielkiej Rewolucji i wojnach napoleońskich wymagała regeneracji, a tymczasem groziła kolejna rewolucja (lutowa). W obliczu tych wydarzeń polityka liberalna nie mogła być realizowana, dlatego tak głośno i stanowczo domagał się liberalizmu, zaś podatki były jego

widocznym zaprzeczeniem. Sismondi mieszkał w spokojnej Szwajcarii, gdzie życie płynęło wolno, kapitalizm nie objawił jeszcze swojego złego oblicza, a nastroje liberalne nie zdominowały ekonomii. Stąd jego stosunek do podatków był znacznie łagodniejszy i mimo dostrzeganych wad systemu, jako takie akceptował je.

Literatura

- Bastiat F., 2007, *Prawo, Podstawy racjonalnej i sprawiedliwej organizacji państwa*, Instytut Ludwiga von Misesa, Warszawa.
- Bastiat F., 2009a, *Dziela zebrane*, tom I, Prohibita, Warszawa.
- Bastiat F., 2009b, *Dziela zebrane*, t. 2, Prohibita, Warszawa.
- Gajl N., 1992, *Teorie podatkowe w świecie*, PWN, Warszawa.
- Gomułowicz A., 2001, *Zasady podatkowe wczoraj i dziś*, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa.
- Gomułowicz A., Małecki J., *Podatki i prawo podatkowe*, Ars Boni et Aegui, Poznań.
- Goryszewski R., Kotowska E., 2014, *U źródeł teorii i praktyki finansów publicznych*, Cz. V, *Problematyka finansów publicznych w teorii Jeana Charlesa Leonarda Simonde de Sismondiego*, Postępy Techniki Przetwórstwa Spożywczego, nr 1.
- Gwiazdowski R., 2003, *Adama Smitha koncepcja funkcji państwa, handlu międzynarodowego, finansów publicznych i podatków*, Studia Iuridica, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, z. XLI.
- Piątkowski W., 1978, *J.C.L. Simonde de Sismondi. Teoria ekonomiczna*, PWN, Warszawa.
- Ricardo D., 1957, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, PWN, Warszawa.
- Say J.B., 1960, *Traktat o ekonomii politycznej, czyli prosty wykład, w jaki się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa*, PWN, Warszawa.
- Simonde de Sismondi J.C.L., 1837, *Etudes sur les sciences sociales*, t. 2, *Etudes sur l'économie politique*, Paris.
- Simonde de Sismondi J.C.L., 1955a, *Nowe zasady ekonomii politycznej czyli o bogactwie i jego stosunku do ludności*, t. 1, PWN, Warszawa.
- Simonde de Sismondi J.C.L., 1955b, *Nowe zasady ekonomii politycznej, czyli o bogactwie i jego stosunku do ludności*, t. 2, PWN, Warszawa.
- Smith A., 2007, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 2, PWN, Warszawa.
- Taylor E., 1957, *Historia rozwoju ekonomiki*, t. 1, PWN, Poznań.